

Tinatın Məmmədova⁷¹

AŞIQ ƏLƏSGƏR VƏ BORÇALI AŞIQ MÜHİTİ

Azərbaycan aşiq sənəti özünün zəngin yaradıcılıq ənənələri olan, ifa-repertuar əlvanlığı ilə seçilən sinkretik bir mədəniyyət hadisəsidir. Onun yaranması və inkişaf mərhələləri haqqında irəli sürülən mülahizələrdə belə həqiqət ön plana çəkilir ki: “Tarixi təşəkkül başa çatdıqdan, orta yüzilliklərdəki ozan-aşiq keçidi sona yetdikdən sonra Qafqaz, İran və Anadolu ərazilərindəki aşiq sənətinin iki istiqaməti yaranmağa başlayır. Birinci istiqamət Qafqaz və İran ərazisində, ikinci istiqamət isə Anadoluda özünü göstərir”.

Doğrudur, bu mülahizələrdə adı çəkilən coğrafiyalarda aşiq sənətinin formalaşdığı və təşəkkül tapdığı mühitlər yalnız ümumi şəkildə təsnif olunur. Təbii ki, elə bu bölgü və təsnifatın daxilində də müəyyən fərqli cəhətləri, özəl xüsusiyyətləri müşahidə etmək mümkündür.

Borçalı aşiq mühiti Azərbaycan aşiq sənətinin özünəməxsus səciyyəvi keyfiyyətləri ilə seçilən və belə özəl xüsusiyyətləri bu günə kimi qoruyub saxlayan tarixi-coğrafi arealda mövcudluğunu zaman-zaman hifz edən, öz ilkinliyini və milli çalarları bu günə daşıyan unikal bir incəsənət faktıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan aşiq sənətinin belə bir mühit çevrəsində inkişafı təbii-coğrafi, regional-tarixi amillərlə sıx bağlıdır. Belə bir xüsusiyyət və əlvanlıq heç də bu qədim sənətin parçalanma və diferensiasiya olunma xarakterindən xəbər vermir, əksinə, çeşidli ifa və sənətkarlıq palitrasında rəngarəngliyə dəlalət edir. Azərbaycan aşiq mühitlərinin yaranma və öz mövcudluğunu qoruyub saxlama imkanlarına görə təsnifatı aparılan tədqiqatlarda Borçalı aşiq mühitinin bu sıralanmada aparıcı yerlərdən birini tutması israrla vurğulanması heç də təsadüfi deyil.

Azərbaycan aşiq sənətinə və aşiq mühitlərinə ayrıca monoqrafik tədqiqat həsr edən professor Məhərrəm Qasımlının gəldiyi yekun qənaət budur ki: “Aşığılığın təşəkkülündən üzvü bəri mövcud olan bütün aşiq mühitləri tarixi mühitlərdir. Tarixən olduğu kimi, indi də fəaliyyətini davam etdirənlər həm də çağdaş aşiq mühitləridir. Müxtəlif tarixi-siyasi səbəblərə görə sıradan çıxan və ya sönmək ərəfəsində olan aşiq mühitlər isə çağdaş mühitlər sayılmır. Azərbaycanın tarixi aşiq mühitləri aşağıdakılardır:

Gəncəbasar (Gəncə - Şəmkir – Tovuz – Qazax) aşiq mühiti.

Borçalı (Borçalı – Başkeçid – Qarayazı) aşiq mühiti.

Göyçə aşiq mühiti.

Dərələyəz aşiq mühiti.

İrəvan aşiq mühiti.

Çıldır aşiq mühiti.

Şirvan aşiq mühiti.

Dərbənd aşiq mühiti.

Qarabağ aşiq mühiti.

Naxçıvan aşiq mühiti.

Qaradağ – Təbriz aşiq mühiti.

Urmiya aşiq mühiti.

Zəncan aşiq mühiti.

Xorasan aşiq mühiti.

Savə aşiq mühiti.

Qaşqay aşiq mühiti.

Hazırda Anadolu aşiq sənətinin tərkibinə daxil olan Qars aşiq mühiti tarixi baxımdan Azərbaycan aşiq sənəti ilə Anadolu aşiq sənəti arasında keçid-körpü funksiyası daşımışdır” (3,164).

Borçalı aşiq mühitinin özəlliklərini bu günə daşıyan və onu bu tarixi coğrafiyanın əsas sənət ocaqlarından birinə çevirən xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən ümumən Qafqaz arealında onun təsir dairəsindən danışmaq lazım gəlir. Qədim oğuz yurdu olan Borçalının qonşu xalqların şifahi xalq yaradıcılığına, xüsusi olaraq aşiq yaradıcılığına göstərdiyi təsiri coğrafi yaxınlıqla yanaşı, həm də sənət, havacat oxşarlığı və təmasları

71 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e. posta: mammadova.tinatın@ mail.ru.

ilə izah edilə bilər. Borçalı aşığı mühitinin tədqiqinə həsr olunan araşdırmalarda bu sənət ocağının bu coğrafiyada aparıcı mövqeyə malik olduğunu kifayət qədər təsdiqləyən mülahizələrdə bu cəhət açıqlanır (2, 8-9). Borçalı aşığı mühitinin nəinki tarixi türk torpağı olan ərazilərində, həmçinin qonşu xalqların şifahi xalq ədəbiyyatına, o cümlədən aşığı sənətinə göstərdiyi təsirin izləri konkret şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi əsasında üzə çıxarılır. Bu mühitin ayaq sərhədlərinin Sınıq körpü, başı Başkeçid, Calalöglü, bir tərəfi Qarayazı, digər tərəfi Loru (hal-hazırda Ermənistanın mənimsədiyi ərazidir.) digər sınırları iyirmi dörd para kənddən ibarət olan Qaraçöp, bir ucu Mesxet-Çavaxeti, bir ucu Ağbulaq (indiki Tetpısxaro rayonu ərazi bölgülərinə malik Borçalı coğrafi inzibati vahidi aran, bağ və dağ kimi onomastik adlarla tanındılması əslində bu bölgənin və mahalın zəngin təbii-coğrafi şəraiti haqqında kifayət qədər təsəvvür yaradır.

Biz bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, Borçalı qədim türk etnosunun tarixi yaradıcılıq ənənəsini özünəməxsus şəkildə qoruyub saxlayan bir ərazidir. Bu aşığı mühitinin özəlliklərini qeyd etməklə bərabər, qonşu ərazilərə təsiri məsələsi üzərində kifayət qədər dayanmağa və bu istiqamətdə fikir yürütməyə xüsusi ehtiyac duyulur.

Borçalı aşığı mühitinin həm mərkəz Tiflisdə, həm də Gürcüstanla yaxın bir sərhəddə yerləşən Ermənistanda yaranan və inkişaf səviyyəsinə görə seçimli xüsusiyyət daşıyan aşıqlığına göstərdiyi təsiri yaxından müşahidə edilməsinə kifayət qədər əsas verir.

Azərbaycan dilinin geniş ifadə imkanlarından, şeir və sənət dili kimi geniş yayılma arealının verdiyi zənginlik qonşu xalqların, ümumən Qafqaz çevrəsində məskunlaşan etnosların mədəniyyətinə də öz müsbət təsirinə göstərir, hətta etnik mənsubiyyət baxımından azərbaycanlı olmayan bir çox müəlliflərin bu dildə yazıb yaratmaq bacarığı belə bir fikrə gəlməyə tamamilə əsas verir. Tiflisdə Sayat Novadan başlayan belə bir ənənə daha sonra Kiçik Nova, Şamçı Melko, Leon Turunc, Keşiş Nova, Cahil oğlan, Nərim oğlan, Miskin Bürcü, Yaqub oğlu, Arazlı Sərkis, Əlvən oğlan, Dələk Murad, Biçarə, Yetim Gürcü, Həzir və digər sənətkarların yetişməsi belə bir həqiqətdən soraq verir. Belə bir faktın mövcudluğu bir daha onu təsdiqləyir ki, regional səciyyə daşıyan hər hansı mədəniyyət hadisəsi digər xalqların folkloruna, milli musiqisinə və aşığı ifaçılığına təsir göstərmək imkanlarını da yetərincə nümayiş etdirməkdədir. Azərbaycan aşığı sənətinin korifeylərindən biri olan Aşığı Ələsgər Göyçə aşığı mühitinin yetirdiyi görkəmli saz-söz ustalarındandır. İstər aşığın sağlığında, istərsə də ölümündən keçən yüz ilə yaxın bir müddət ərzində onun zəngin irsindən, könülləri rıqqətə gətirən qoşqularından bəhrələnen nəsillərə aşıqların faydalandığını israrla qeyd etmək mümkündür. Şübhəsiz ki, bu, aşığı-sənətkarın məktəb yaratmaq qüdrətindən, Azərbaycan aşıqlığına vermiş olduğu əvəzsiz töhfələrin nəticəsində gerçəkləşir.

Aşığı Ələsgərin yetişdiyi aşığı mühitinin özəllikləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmadan onun təsir dairəsi və ya onun özünün faydalandığı, təsir dairəsinə düşdüyü aşığı ocağının (ocaqlarının) məxsusi ifa-sənətkarlıq mədəniyyəti barədə fikir yürütmək çətindir. Şübhəsiz ki, belə bir cəhət aşığı mühitləri arasındakı inteqrasiyanı və onu doğuran səciyyəvi cəhətləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilməsinə əlverişli zəmin yaradır. Qərbi Azərbaycanla bağlı silsilə məlumat-soraq kitablarında Göyçə mahalının yerləşdiyi təbii, coğrafi ərazinin sərhədləri və yaxın çevrəsi haqqında qeydlərdə göstərilir ki: "Gəncəbasar, Zəngəzur, Dərələyəz, İrəvan mahalları ilə əhatələnən Göyçə mahalı uzunluğu təqribən yüz, eni isə qırx kilometr olan böyük bir əraziyə malik olmuşdur. Özündə Basarkeçər, Kəvər, Qaranlıx, Yelenovka, Çəmbək kimi beş rayon mərkəzini və yüzdən artıq kəndi cəmləşdirən bu qədim oğuz diyarında son bilgiyə -1988-ci il hesablamalarına görə yüz əlli mindən yuxarı adam yaşayırdı" (1, 195).

Göyçə aşığı mühiti təkkə ocağı əsasında təşəkkül tapan bir qanada mənsubdur. Miskin Abdal ocağı ənənəsindən qaynaqlanan Göyçə mühitinin qədimliyi və böyük tarixi inkişaf yolu keçməsi aidiyyətə mənəblərdə döndə-döndə xatırladılmaqdadır. Miskin Abdalın İrandan – bu tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçüb gəlməsi və əslən Şah İsmayıl Xətayi ilə bağlılığı və qohumluğu haqqında məlumatlar bu aşığı mühitinin genetik qaynaqları və mənəbləri haqqında kifayət qədər təsəvvür yaratmaq iqtidarındadır. Belə bir xüsusiyyətə malik olmaq həm də bu çevrədə formalaşan mühitin ifaçılıq mədəniyyəti, sənət özəllikləri barədə müəyyən qənaət hasil edir. Əlbəttə, qədimlik, ilkinlik baxımdan ənənəvi təsnifat bölgüsü də təsdiqləyir ki, Borçalı aşığı mühiti Göyçə aşıqlığından areal genişliyinə, tarixən təşəkkül tapan yaradıcılıq ənənələrinin sözün yaxşı mənasında mühafizəkarlığına görə seçimli bir səciyyə malikdir. Belə bir xarakterik cəhəti doğuran bir ümdə xüsusiyyət onu çevrələyən coğrafi ərazilərdəki dayaqların olmasıdır. Məsələn, Gəncəbasar aşığı mühitinin davamlı və fasiləsiz sənət axtarışlarının, ifa özəlliklərinin qorunub

saxlanılmasında ətraf ərazilərin rolunu heç bir vəchlə danmaq olmaz. Belə bir sənət özəllikləri ayrı-yarı aşıqların yaradıcılığına əsaslı şəkildə təsir göstərmək gücündədir. Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı da bu mənada istisna deyil.

Məlum olduğu kimi, Göyçə aşiq mühiti ona yaxın ərazilərdəki aşıqların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmiş, bu Kəlbəcər və Laçın kimi bölgələrdə özünü bütün mənzərəsi ilə əks etdirməkdədir. Aşiq mühitləri barədə dəyərli araşdırmaların müəllifi professor Məhərrəm Qasımlı Göyçə aşiq mühitinin təsir dairəsi barədə gəldiyi qənaətlər bu mənada obyektiv səciyyə daşıyır: “Bu mühitin (söhbət Göyçə aşiq mühitindən gedir – T. M.) yaradıcılıq və ifaçılıq keyfiyyətləri mahaldan kənardakı bəzi yaxın bölgələri də öz təsiri altında saxlamışdır. Belə ki, Kəlbəcər-Laçın aşıqlarının repertuarı və ifaçılıq üslubu tarix boyunca Göyçə aşıqlarından qətiyyənlə fərqlənməmişdir. Göyçə süqut anına qədər həmişə Laçın-Kəlbəcər regionunu sənət qidası ilə təmin etmişdir” (4, 186).

Aşiq Ələsgərin Borçalı aşiq mühiti ilə əlaqəsini təsdiq edən xüsusi faktlar və məlumatlar olmasa da, tədqiqatçılar aşiq sənətinin spesifik xüsusiyyətlərindən və səyyar və gəzəri səciyyəsiindən çıxış edərək gəldikləri qənaətlər bu istiqamətdə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Mərhum folklorşünas Sədriq Paşayev Aşiq Ələsgərin yaradıcılıq yolundan və aşiq sənətinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edərəkən irəli sürdüyü mülahizələr bu baxımdan diqqəti çəkir: “Aşiq sənətinin səyyarlığı XIX əsrdə Aşiq Ələsgərin timsalında ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Qafqaz ərazisini qarış-qarış gəzib dolaşmaqla, onun dilbər guşələrində çalib-çağırmaqla ustad sənətkar öz dünyagörüşünü zənginləşdirmiş, habelə saysız-hesabsız mövzular əldə etmişdir. Sənətdə bu yol ilə irəliləyən Aşiq Ələsgər eyni zamanda öz yaradıcılığının qızğın təbliğatçısı olmuşdur. Onun çox böyük coğrafi ərazi miqyasında məşhurlaşmasının şərtlərinin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri məhz budur” (5, 58).

Aşiq sənətinin özəl xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ifaçının hansı coğrafi məkana üz tutursa o mühitin yaradıcılıq ənənələrindən müəyyən qədər xəbərdar olması vacib şərtlərdən hesab olunur. El-el, oba-oba gəzmək həm də aşığın sənətkar kimi kamillik dərəcəsinə yüksəlişində də öz sözünü deyir. Bununla bərabər həmin bölgədəki havacat və repertuarlara müraciət etmək zərurətini qaçılmaz edir. Şübhəsiz ki, inzibati-ərazi baxımından Göyçə ilə Borçalı arasında elə bir böyük məsafə dayanmır. Bu, belə demək mümkünsə, hər iki aşiq mühiti arasında oxşar xüsusiyyətlərin, ortaq cəhətlərin olduğunu da iqrar etməyə kifayət qədər əsas verir. Sadəcə olaraq coğrafi məkanın və aşiq ocaqlarının geniş miqyas qazanması belə bir müqayisədə üstünlüyü qabarıq nəzərə çatdırır. Bununla yanaşı, hansı mühitin təmsilçisi olmasından asılı olmayaraq, ifaçı-aşiq ayaq basdığı coğrafiyanın, ağır yığnaqlı məclislərin tələbatını ödəyə biləcək bir ustalıq nümayiş etdirməlidir, əks təqdirdə onun əsil tərəzi olan xalqın gözündən düşməsi danılmazdır. Azərbaycan aşıqlığının ən müxtəlif mühitlərində havacat eyniliyi və oxşarlığı faktına rast gəlinməsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir. Məsələn, “Gəraylı”, “Gözəlləm”, “Misri”, “Şikəstə” və “Kərəmi” kimi havacatların tarixən təşəkkül taparaq geniş areallara yayılması, heç şübhəsiz ki, belə bir müştərəklikdən xəbər verir.

Ədəbiyyat:

Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu-“Ermənistan”. Bakı, “Sabah”, 1994.

İsabalı qızı T. Borçalı aşiq mühiti. Bakı, “Elm”, 1999.

Qasımlı M. Aşiq sənəti (Qaynaqları, tarixi yaranışı və mühitləri). Bakı, “Ozan”, 1996.

Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti. Bakı, “Uğur”, 2011.

Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşiq yaradıcılığı (Dərs vəsaiti). Bakı, 1991.

Xülasə

Azərbaycan aşiq sənəti hansı coğrafi ərazidə yaranmasından asılı olaraq özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Doğru olaraq elmi ədəbiyyatlarda bu aşiq mühitləri və ya ocaqları kimi bir ad altında təsnif olunur. Borçalı aşıqlığı da belə özünəməxsus aşiq mühitlərindən biridir.

Məqalədə Borçalı aşiq mühiti ilə Aşiq Ələsgərin əlaqə və münasibətləri, onların bir-birinə göstərdiyi təsir geniş faktlar əsasında üzə çıxarılır, aşiq mühitləri arasındakı əlaqə və səsleşmələr əsas təhlil predmeti seçilir.

Açar sözlər: Aşiq mühitləri, regional xüsusiyyətlər, saz-söz dünyası, Borçalı aşıqlığı, sənət ocaqları

Среда ашуга Алескера и ашуга Борчалы

Резюме

Независимо от того, в каком географическом районе возникло, азербайджанское ашугское искусство имеет свои отличительные особенности. Правильным считается классификация их в научной

литературе под таким названием, как среда или очаг ашуга. Ашугство Борчалы является одной из таких своеобразных ашугских сред.

В этой статье раскрываются взаимоотношения и связь между Ашугом Алескером и ашугской средой Борчалы и их влияние друг на друга на основе обширных фактов. В качестве основного предмета анализа выбрана связь и созвучание между средами ашугов.

Ключевые слова: среда ашуга, региональные особенности, мир саза и слов, ашугство Борчалы, центры искусства

Ashug Alasgar and Borchali's ashug environment

Summary

Ashug art of Azerbaijani depending on the geographical area has a distinctive feature. True in scientific literature these ashug environments or centers are classified under single name. Borchali's ashug is also one of the peculiar ashugs environments.

In the article, Ashug Alasgar's attitudes and relationships with Borchali's ashug environment, their impact on each other is exposed on the basis of extensive facts, the relationships between the ashugs are selected as the main subject of the analysis.

Keywords: ashug environments, regional features, world of saz-word, ashugs of Borchali, art centers

Rəyçi: dos. S.Abbasova